

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Լ Օ Ռ Ի

ՅԻ ԿԻՐԻԿԵԱՆ ՀԱՅ ԲԱՐՈՒՍՏՈՒՆԻ ՑԵՂԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Հարստություն)

Բ.

Հ. Մ. 2ամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ, 1046, առանձին գլխով մը խօսելով Աղուանից պատմութեան եւ այն շրջանին վրայ ուր Կիրիկեան թագաւորութիւնն սկիզբ կ'առնուր, կ'ըսէ. «Այլ յաղագս թագաւորացն Աղուանից հայկազանց ոչ կամեցաք որոշագոյն ինչ կարգել. զի որ ինչ բանք լինին զնոցանէ ի գիրս մեր, խառն են յոյժ եւ անստոյգ... եւ աւանդեալ հատուկտիր»։ Ինչ որ Հ. 2ամչեան զըսցած է պատմել մեզի, նոյնը ամբողջ դար մը լուծ է։ Իրմէ ետքը չգտնուեցաւ մէկը, որ ամփոփէր այն «հատուկտիր» աւանդութիւնները, որոնք վայրաժատին ցրուած են հին պատմիչներու քով եւ արձանագրութեանց մէջ։ Brosset¹ Վրաց պատմութեան ուսումնասիրութեան եւ ապա լալայեանց² Բորչալուի տեղագրութեան առթիւ թէեւ փորձուած են խօսիլ նաեւ Կիրիկեան ցեղին պատմութեան վրայ, բայց այն չափով միայն, որչափ իրենց ընտրած ծրագիրն կը ներէր, այն է հարեւանցիկ եւ ընդհանուր գծերով։ Անցողակի ակնարկներ նետած են այս նիւթերու վրայ նաեւ Զալալեանց³, Բարխուդարեան⁴, Ռոստոմ Բէկ Երզնկեանց⁵, Յարութիւնեան⁶, Գիւտ քհն.

Աղանեան¹, երբ Կիրիկեան թագաւորութեան սահմաններն միջամուխ եղած՝ տուած են վանքի մը, քաղաքի մը, բերդի մը, արձանագրութեան մը նկարագրութիւնը։ Այսպէս նաեւ Ինճիճեան², Ալիշան³ եւ այլք։ Այս ակնարկները թէեւ ձգած են լոյս նիւթիս վրայ, մանաւանդ տեղագրական - հնագրական տեսակետներով բայց պատմութիւնն մնացած է տակաւին կարօտ մանր քննութեան։

Ինչպէս ըսինք վերագոյն՝ մեր նպատակն է աւելի հաւաքել Կիրիկեան ցեղի պատմութեան վերաբերեալ նիւթերը, ապագայ խորազնին ուսումնասիրութեանց համար, քան վերջնական պատմութիւնն հիւսել, որուն ժամանակն է հասած տակաւին։ Շատ զգալի է մեզի մանաւանդ Կիրիկեան թագաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին ժամանակակից աղբիւրներու պակասութիւնը։

Ի՞նչ շարժառիթով, ինչ նպատակի ծառայելու համար եւ երբ հիմնարկուեցաւ թագաւորութիւնս։ Ահաւասիկ հարցումներ, որոնք առաջին վայրկեանին իսկ կ'ելլեն մեր առջեւ։

Հիւսիսային Հայաստանի այն երկրամասը, զոր Տաշիրք կ'անուանենք, ինչպէս, պատմութեան ընթացքը ցուցուց, ի սկզբան՝ «բդեաշխ», եւ ապա «կառավար իշխան», «վերակացու» «կողմնապահ» յորջորջանքներն կրող առաջնորդներէ կը կառավարուէին։ 972 թուին յանկարծ «թագաւոր» տիտղոսով կը յիշէ անոր տէրը Ուռհայեցին։ Այս երեւոյթին մեկնութիւն տալու համար կարելի էր ենթադրել, թէ հայ նախարարական կազմը նոր կերպարանափոխութիւն կրեց Բագրատունի տան օր ըստ օրէ զարգացող նոր տիրապետութեան շրջանին։ Արդեամբք ալ կը տեսնենք որ Հայաստանի ծայրագաւառները կամաց կամաց կ'անջատուի կենդրոնական իշխանութենէն եւ թէեւ անոր գերիշխանութեան տակ, բայց մէկ մէկ անկախ իշխանութիւններ եւ թագաւորութիւններ կ'կազմեն։ Այսպէս Վասպուրականի մէջ 908 թ. կը սկսի Արծրունեաց թագաւորութիւնը, Բասենի Վանանդ գաւառներու մէջ կը կանգնուի Կարսի փոքրիկ հայ թագաւորութիւնը, նոյնպէս հետզհետէ Սիւնիքի մէջ եւ Կապանի մէջ, հոսսկ յետ.

¹ Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, St. Pétersbourg 1851, էջ 277 եւ այլուր ցիր ու ցան ակնարկութիւններ։ Նոյն՝ Monographie des monnaies arméniennes, St. Pétersbourg 1839, էջ 30։ Նոյն՝ Description des monastères arméniens d'Haghat et de Sanahin, St. Pétersbourg 1863։ Նոյն՝ Les Ruines d'Ani, histoire et description, St. Pétersbourg 1860, առնցքէ զատ Brosset միշտ անցողակի յիշատակութիւններ եւ դիտողութիւններ ունի Կիրիկեան թագաւորութեան վրայ զբեւեռելու բոլոր գրութեանց մէջ։

² Լալայեանց՝ «Բորչալուի գաւառ», Ազգագրական Հանդէս 1901, էջ 271։

³ Զալալեանց՝ Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տփլիս 1842։

⁴ Բարխուդարեան՝ Պատմ. Աղուանից, Ա. հատ., Վաղարշապատ 1902, եւ Արցախ, Բագու 1895։

⁵ Ռոստոմ-Բէկ Երզնկեանց «Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբաստայ», Արարատ 1886, էջ 444, 493, 518 եւ 1887, էջ 27, 68, 163, 213, 256, 300, 349. Նոյն «Կայանբերդ», Ազգ. Հնգ., Գիւղք Գ։

⁶ Յարութիւնեան «Սանահին», Ազգագրական Հանդէս, 1898, էջ 23։

¹ Գիւտ քհն. Աղանեան՝ Հնից նորից, հնախօսական ու զեւորութիւն, Լուսնայ 1900, Nr. 1 եւ 2 եւ 1901, Nr. 2։

² Ինճիճեան՝ Ստորագրութիւն Հին Հայաստանի վերականգնումը 1822։

³ Ալիշան՝ Հայապատում, Տեղագիր Հայոց Մեծաց եւն։

տոյ Թ. դարու վերջին քառորդին Տաշիրքի մէջ թագ կը կապէ Գուրգէն՝ Սմբատ Բ.ի եղբայրը։ Թողունք միւս փոքրիկ իշխանութիւնները։ Ինչու կը բաժնուէին ասոնք կենդրոնական պետութեան՝ Անիի օրինակը թագաւորէն։

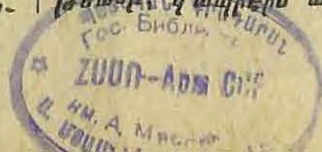
Դժուարին է պատասխանել։ Ստեփանոս Օրպէլեան նոյնպիսի հարցման առջեւ կը պատճառարանէր՝ Սիւնեաց անջատումն չբեղելու համար (էջ 219—220)։ «Սեուս Սիսական որ ի Հայկայ, երբեմն խառնեալ էր ընդ թագաւորական ցեղն Արշակունի եւ Պաշլակայ, եւ երբեմն ընդ Խաչուաց թագաւորութեանն, եւ հուսկ յետոյ՝ ընդ Բագրատունիսն, բայց երբեք ոչ ըմբոստացան ի հայրենի տէրութեանցն։ Իսկ յետ յորով ժամանակաց՝ մինչ դուռն բացին նախ Արծրունիքն եւ թագ կապեցին ընդդէմ Սմբատայ՝ Հայոց թագաւորի, թագ կապեաց եւ Ատրնետեհ Վրաց բղեշին, թագ կապեաց եւ Աղուանին Համամ, մեծարէր Ափշինն զԱսսակ Սիւնի թագ կապել՝ եւ նախ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել։ Ապա ի նուազել տէրութեանն Բագրատունեաց եւ ի զօրանալ ձեռնին իսմայէլականի՝ հատեալ բաժանեալ եղին ամենայն գահք զխաւոր նախարարացն՝ Վասպուրականին եւ Վրացին եւ Աղուանից եւ Զորոյգետացիքն որ Կիւրիկեանքն կոչին, եւ Կարուցն եւ Վանանդայն որ Բասեանք կոչին, ապա Սմբատ՝ որդի Սահակայ որդւոյ Աշոտոյ... յարեալ ի մեծ աթոպէին, որ էր ի Դավրէժ յԱտրպատական աշխարհի, նաեւ յՈւայ Ամիրայն, որ իշխէր եւ գրանն Դարբանդոյ, եւս եւ Աղուանից տերանցն, որք վասն առաւել սիրոյ ծանուցանեն մեծի սուլտանին Խորասանու, եւ հրաման առեալ ի նմանէ թագ կապեն գեղեցկահասակ եւ վայելադիտակ առնն հայկազնոյ Սմբատայ Սիւնեաց տեառն։ Եւ զի յայնմ ժամանակի Բագրատունիքն իշխէին միայն Շիրակայ եւ Այրարատու մինչ ի Գեղամ եւ մինչ ի յԱւտիսն եւ մինչ ի Կարին եւ մինչ ի Վասպուրականի սահմանն եւ մինչ ի Զորոյգետն եւ մինչ ի Դարբանդ, եւ Սիւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ. վասն որոյ ոչ ինչ քրէական մեղս համարեցաւ Սմբատ։ Զի եթէ Բագրատունիքն, գերութեամբ իմն ածեալ էին ի Հրաչէէ՝ այնմ արժանի գտան, ապա քանի՜ եւս առաւել սոցա անկ էր որ ի Հայկայ երիւելի հաւաքաւորութեամբ որդիք զհարս փոխանակելով եւ տէրութեամբ եկեալ հասեալ էին մինչեւ ցայժմ։ Ի հարկէ այս արդարացուցումը լուծուի՞նք չէր պատմական դէպքերու, որոնք քա-

ղաքադիտական - դիւանագիտական պատճառներ կ'ենթադրեն։ Թերեւս նկատուի ժամանակին մէկ հիւանդութիւնը, որ սակայն դարձեալ առանց արտաքին շարժումի չէր կրնար վարակել բոլոր ծայրագաւառները։ Բագրատունի տան ուժի «նուազելն» անշուշտ գլխաւոր աղբակներէն մին էր. կենդրոնական իշխանութիւնը բաւական ոյժ չէր զգար՝ ի հնազանդութեան պահելու այն կողմերը ուր ապստամբութեան հուրը միշտ վառ եղած էր, հակառակ կենդրոնական իշխանութեան բուռն միջոցներուն, ինչպէս տեսանք։ Այս խլրտումներն ալ ի կարգին անշուշտ պարզապէս տոգոհութեան նշան չէին հանդէպ կենդրոնական իշխանութեան, ունէին արտաքին դրդապատճառներ ալ, ըլլան անոնք արար կամ պարսիկ կամ յոյն եւ կամ վրացի դրացիներէն։ Յատկապէս Գուգարքի համար ամենէն աւելի աչքի պիտի իյնան Տփղիսի, Արդանուշի եւ Ափխալաց վրական իշխանութիւնները, որոնք ինչպէս դէպի Բասեն-Վանանդ, նոյնպէս դէպի Լոռի ուղղէին իրենց մենքենայութիւնները անհանգստացնելու կենդրոնական հայ իշխանութիւնը եւ տկարացնելու, քանի որ անոր ուժեղացումը կը սպառնար իրենց շահերուն։ Նաեւ ներքին պատճառներն ալ, ինչպէս Բագրատունի տան ճիւղաւորումը եւ աթոռի կոխը դոյշն անմիաբանութիւն պիտի չյարուցանէին նախարարական կազմին մէջ։

«Բաժանէ որ տիրես» սկզբունքն անշուշտ նաեւ Բաղդատի կառավարութեան սկզբունքն էր, որ չէր ուզէր բնաւ զօրաւոր Հայաստանի մը գոյութիւնը։ Ուստի այս կամ այն պատճառաւ ծայր տուած էր միանգամ անջատման ոգին, որ օրէ օր աւելի զարգացաւ եւ ճարակ գտաւ։

Տաշիրք առաջիններէն չէր որ ջնաւաւ այս կրակով։ Բայց ի սկզբան բոլորովին մեղմ ընթացքով։ Աշոտ Ողորմած կամ անոր որդին «Տիեզերակալն» Սմբատ ջանացին իրենց սիրած միջավայրն եւ նախնեաց հանգստատեղին կապուած պահել արքունի տան հետ՝ խաղաղութեամբ բաժին հանելով զայն իրենց հարազատին Գուրգէնի, ինչպէս նման պարագաներու մէջ յառաջ եկած էր Կարսի թագաւորութիւնը՝ իրենց հօր Աշոտի օրով։

Ինչպէս միւս մասնակի թագաւորները, նոյնպէս Տաշիրք-Աղուանք, իւր անկախութիւնն ունենալով ալ զօգուած մնաց կենդրոնական իշխանութեան հետ։ Անոնք կապուած էին Անիի թագաւորութեան հետ մասնաւոր զինակցութեամբ։ Ինչպէս պարզ է անոր հետ «ի հնազանդու-

Թեան իբրեւ որդի առ հայր, և մենք կենդանական իշխանութեան շահին կը ձգտէին եւ վերջինս ալ պատրաստ էր թիկունքէն մանր թագաւորութիւններու օգնութեան հասնելու։ Երբ 25 ձկնիկ Աշոտի օգնութիւնն ուզեց ընդդէմ Տաճկաց, իրեն շուրջը համախմբուեցան նաեւ «ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ ազատքն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արեւելից»։ Նման դէպքեր պիտի տեսնենք նաեւ պատմութեան ընթացքին։ Բայց թէ այս «խաղոյ թագաւորները» յիրականին օգտակար եղան Հայաստանի զարգացման եւ ուղեւորման, այս մասին նպաստաւոր պատասխան չի տար պատմութիւնը։

Տաշիրք անկախութեան հասաւ Ժ. դարու վերջին քառորդին։ Նոր թագաւորութեան շրջանը ի սկզբան հաւանօրէն այն էր, ինչ որ Սմբատ Բ. Սանահնի եպիսկոպոսին սահմանեց իբրեւ հասութաբեր թեմ. «Ետու վիճակ... Սանահնիս զամենայն երկիրն Տաշրաց, զվերին եւ գներքին մինչեւ ի լեառն Բաղուս (??), յայսկոյս եւ յայնկոյս մինչեւ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին, եւ մինչեւ ի սահմանս Տփլիսայ եւ Վրաց. եւ ի սահմանս Նիգ գաւառին, եւ մինչեւ ի սահմանս Կայինթոյ (Կայենոյ) եւ ի սահմանս Ծաղկոցաց մինչ ի սահմանս տանն Շիրակայ...»։ Վարդան ալ Գուրգէնի բաժին ինկած ժառանգութեան վրայ խօսելով կը թուէ մէկիկ մէկիկ այն գաւառամասերը որոնք մէկ անուամբ Սոմխէթ կը կոչուին, որ Սմբատի հրովարտակին մէջ գծուած սահմանին կը համաձայնի։ Նորածին թագաւորութեան սահմանները հետ զհետէ ընդարձակուեցան Գաւիթ Անհոյի եւ Կիւրիկէ Ա. նոյն ատեն, առաջինը յաղթելով Գանձակի փաշտուն ամիրային կը տիրէ Զաւէ, Կայեն, Քուստի եւ Կողթ գաւառներուն ու ասոնց բոլոր բերդերուն եւ կը ժառանգէ «թագաւոր Աղուանից» անունը (Ասող., էջ 287)։ Այնուհետեւ Գաւիթ պարտելով նաեւ Պարսից Ապուսուարն կը տիրէ Արցախի Գարդման գաւառին ալ եւ շատ բերդերու (Ուռհայ, էջ 92—96)։ Աղուանից թագաւոր կոչուեցաւ նաեւ Կիւրիկէ Ա. Գաւիթ Անհոյի որդին, որովհետեւ կը տիրէր Աղուանից երկրին հարաւ արեւմտեան մասին, այն է իւր հօր տիրած բոլոր գաւառներուն եւ բերդերուն։ Այս պատճառաւ Մատթ. Ուռ. (էջ 278) կը գրէ. «Եւ թագաւորք Աղուանից Գագիկ (Գուրգէն) եւ Գաւիթ եւ Կորիկէ (Կիւրիկէ) որք նստէին այժմուս ի Լօռէ քաղաք»։ Տրուած տեղեկութիւններէս ընդհա-

նուր մը կը սահմանագծուի իշխանութեան շրջանակը այսպէս. արեւելքէն Գանձակ, Կապան արեւմուտքէն՝ Կղարջք Կողքիս-Աճարա, հիւսիսէն՝ Սամցխէ, Կուր գետ, Տփղիս, հարաւէն Շիրակ, Վանանդ, Աշոցք եւ Արագածոտն. ապա՛մ այսչափ աշխարհագրութեան մասին։

1. Գուրգէն Ա. 980—989:

Մատթէոս Ուռհայեցի (էջ 17) պատմէ ետքը Մլեհի՝ 25 ձկնիկի զօրավարին արշաւանքը Տաճկաց վրայ եւ Ամիդի առջեւ կրած պարտութիւնը եւ անկէ ետքը անոր կայսել գրած թուղթը, ուր կը խնդրէր որ կայսրն վերժառու ըլլայ թշնամիներէն, եւ ապա կայսել ըրած զօրաժողովը եւ Հայերէն խնդրած օգնութիւնը՝ կը յաւելու. «Յայնժամ (այս ինքն 972 ին) ամենայն թագաւորազունքն Հայոց, ազատքն եւ իշխանքն... ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի, թագաւոր Կապանին Փիլիպպէ եւ թագաւորն Աղուանից Գուրգէն, Արաս Կարուց տէրն եւ Սենեքերիմ Վասպուրականի տէրն եւ Գուրգէն Անձեւացեալ տէրն» եւն։

Հայկական զօրաշարժին մասնակցող «թագաւորն Աղուանից Գուրգէն» առանց տարակուսի այն Գուրգէնն էր, Աշոտ Ողորմածի որդին որ Վարդանի պատմածին համաձայն (էջ 90) ժառանգած էր «զՏաշիր Սեւորդուկէն 2 որդեգետին եւ զԿայեն եւ զԿայծոն, զխորխորունիք որ ի խոռայ շինեցաւ, որ է խոշոունի եւ խոռայ կերտ, եւ զԲաղունիք, որ է Բաղկերտ ի Գաւառն Տաշրաց, եւ այլ բերդք անուանիք եհայ Գուրգենայ, զոր Վերք Սոմխէթ կոչեն»։

Եթէ Ուռհայեցի իւր այս տողերը գիտակցօրէն գրած է եւ Գուրգէն ստուգիւ մասնակցած է զօրակոչին իբրեւ «թագաւոր Աղուանից» պիտի հետեւի ինքնին, թէ 1. Տաշիրք = Աղուանք արդէն 972 ին հրատարակուած էր անկախ, իւր ուրոյն թագաւորով. եւ թէ 2. Գուրգէն 972 էն յառաջ արդէն կարգուած էր տեւել եւ «թագաւոր» Տաշիրքի։

Բայց այս թուականը մեզի շատ կանուխ կը թուի. ոչ միայն վասն զի Միխիթար Այրիվանցի (էջ 56) Գուրգէնի թագաւոր հռչակուած կը նշանակէ 981 ին. «Աստ եղեւ սկիզբն թագաւորելոյ Բագրատունեաց ի վերայ Վրաց, զԳուրգէն ի Վերս (= Տաշիրք) եւ Սմբատ եղբայր նորա ի Հայս թագաւորեցին», այլ նաեւ

կանգիտանան իրողութիւնս ժամանակակից յիշատակարանները:

Զալալեանց՝ ճանապարհորդութիւն, էջ 42, յառաջ կը բերէ Բարսղի Կանոնագրոց վերջը գրուած յիշատակարան մը 972 թուէն, «զոր տեսի ես, կը գրէ, ի քեօթիւհ անուանեալ մասնին», Սանահնի, ուր պահուած են մեզի համար կարեւոր տողերս:

«Ես անարժան ի կրօնաւորաց փցուն գրիչս Սիմէան ի Թուականութեան Հայոց ՆԻԱԼԻՆ. ի նորաշէն վանքս կոչեցեալ Սանահն հրամանաւ հօր իմոյ ԅովհաննիսի որ էր վանիցս շինութեան ամբ վեց, զոր շինեաց բարեպաշտ Թագուհին Խոսրովանոյշ ամուսին Սշոտոյ Հայոց Շահնշահի որդի Սմբատայ Բագրատունոյ Հայոց Թագաւորի. եւ յառաջին ամի հայրապետութեան հոգեւոր հօրն հանուրց տեառն խաչկայ արժանաւոր վերատեսչի, եւ յեպիսկոպոսութեան մերումն գաւառի Տաշիր Գրիգորի արժանաւոր հաւտապետի որ եւ նորա առաջնորդութեանն ամբ երկու ի Թագաւորութեան Սշոտոյ եւ նորին որդւոյ Սմբատայ քաջք եւ յաղթողք Թագաւորաց Հայոց. արդ որք ընթեռնոյք եւ լուսաւորիք ի բանից գրոցս, յիշեսցիք ի մաքրամատոյց աղօթս ձեր զՍշոտ Շահնշահ եւ զշինող սուրբ ուխտիս զբարեպաշտ եւ զաստուածասէր Թագուհին, եւ զԼեւոնաց որդիական զարի եւ քաջ շինաւղն Հայոց Թագաւորն Սմբատ, եւ զեղբայր նորին զԳագիկ եւ զԳուրգէն, եւս առաւել յիշելոյ արժանի համարեսցիք զհանգուցեալ սուրբ հայրն մեր առ Քրիստոս Պաւղիկարպոս, որ սկիզբն արար վանիցս շինութեան. եւ փոխեցաւ ի գասս անմարմնոց. որոյ հանգստեան են ամբ երկու, եւս առաւել յիշեսցիք զնորին փոխանորդ զուխտի առաջնորդս զհայրն Գրիգոր մաքուր յոյժ եւ ամենայն առաքինի գործովք լցեալ. յիշեսցիք եւ զմիարան ուխտս մեր միաբանութեան եւ եղբայրութեան»:

Սանահնեցի կրօնաւորս Սիմէոն, որ այնպէս ծանօթ է Տաշիրքի մօտաւոր անցելոյն եւ ներկային, չի տար որ եւ իցէ ակնարկութիւն Տաշիրքի «Թագաւորի» մասին, թէեւ կը յիշէ արքայազուն կրկին հարազատները՝ Գագիկը եւ Գուրգէնը: Ընդհակառակն մեր ուշագրութիւնը կը հրաւիրէ Սմբատի վրայ, որ 972 թուին հօրը՝ Սշոտ Շահնշահի կենդանութեան Թագաւորանուն եւ գահակից բարձակից կը ներկայացուի. «ի Թագաւորութեան Սշոտոյ եւ նորին որդւոյ Սմբատայ քաջք եւ յաղթողք Թագա-

ւորաց Հայոց»։ Ուշագրաւ է եւ այն պարագան, որ Սանահնի շինութիւնն կը վերագրուի Սշոտի եւ Սմբատայ, իսկ Գուրգէնի մասին խօսք չ'ըլլար:

Ուրիշ կարեւոր վաւերագիր մ'ալ պահանած է մեզի Զալալեանց (անդ, էջ 43—44), Սմբատ Թագաւորին հրովարտակին պատճէնը, հանուած «յիսկական ձեռագիր հրովարտակէն գրեալ ի մագաղաթի»։ Այս հրովարտակը գրուած է 979 թուին. զոր կը համարիմ ես մի եւ նոյն ժամանակ Տաշիրքի անկախ հրատարակութեան հրովարտակը:

«Կամաւն ամենազաւրին Աստուծոյ Հօր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն եւ Սմբատ Բագրատունի Թագաւոր Հայոց Թոռն տիեզերակալ եւ մեծ Թագաւորին Սմբատայ որդւոյ Թագաւորին Սշոտոյ ողորմածն կոչեցելոյ եկի ի տեսութիւն սուրբ ուխտիս Սանահնիս, զոր շինեալ էր Թագաւորն Սշոտ եւ Խոսրովանոյշ Թագուհի հայրն եւ մայրն իմ. եւ տեսի զի աստուածաշէն եւ Թագաւորաշէն էր. վասն որոյ սիրեցի եւ սիրոյ նշան արարեալ հաստատեցի զսա աթոռ եպիսկոպոսութեան եւ սահմանեցի զվիճակ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ հայր վանաց զԵսայի ետու առնել եպիսկոպոս մեծի հայրապետին Հայոց խաչկայ. եւ անդառնալի հրամանաւ մերով ետու զվիճակ եւ երկիրս զայս Սանահնիս, զամենայն երկիրն Տաշրաց զվերին եւ զներքին մինչեւ ի լեառն բազում յայտնոյս եւ յայնկոյս մինչեւ ի սահման Գուգարաց աշխարհին, եւ մինչեւ ի սահման Տփիսիսայ եւ Վրաց. եւ ի սահման Նիգ գաւառին, եւ մինչեւ ի սահման Կայինթոյ եւ ի սահման Ծաղկոցաց մինչ ի սահման տանն Շիրակայ, եւ Սմբատ Թագաւոր իմ Թագաւորական իշխանութեամբն եւ կաթուղիկոսաց հրամանաւքն զաթոռս զայս եւ զվիճակս հաստատեցի ի Սանահնի սուրբ Աստուածածնիս, որ էր գերեզմանատուն նախնեաց մերոց վասն յիշատակի հաւր իմոյ եւ մաւր Թագաւորին Սշոտոյ, եւ Թագուհւոյ Խոսրովանոյշին, ինձ կենաց եւ յետ մահու ի զարդ սուրբ Աստուածածնիս, որպէս հայրն իմ եւ մայրն իմ նորոգեալ էին եւ զարդարեալ զարդարանօք եւ յովով գեղորէիք եւ հայրենեօք սարով եւ ձորով. եւ արդ եթէ ոք իմ հրամանաց եւ տուեալ սիգէլիս հակառակի եւ կտրէ եւ խափանել ջանայ ի Թագաւորաց կամ իշխանաց եւ ի կաթուղիկոսաց զիմ հաստատեալ վիճակին զՃԺԸ հայրապետաց նզովեալ եղիցի, գրեցաւ ի Թուականին Հայոց ՆԻԱԼԻՆ»:

Սմբատ Տաշիրբի հոգեւոր իշխանութեան սահմանները ընդարձակած միջոցին առանց տարակուսի կը գծէր մի եւ նոյն ժամանակ իւր եղբոր Գուրգէնի իշխանութեան սահմանները, եւ այս առթիւ տեղի կ'ունենար Տաշիրբի անկախ հրատարակութեան հանդէսը Սանահնի մէջ, ուր գացած էր Հայոց թագաւորը այս նպատակաւ:

Թագաւորի այս այցելութիւնն ապահովապէս կ'անարկէ — թէեւ երկու տարի յառաջ դնելով, Սանահնի «Բէօթիւկն», ուսկից — ինչպէս կ'ենթադրենք — յառաջ կը բերէ Հ. Ալիշան (Հայապատում, էջ 288) հետեւեալ տողերը եւ Գուրգէնի հրովարտակը.

«Զկնի մահուան Աշոտոյ ի թուականին ՆԻԶ (977), թագաւորէ որդի նորա Սմբատ. որում պատահէ երթալ ի տեսութիւն եղբորն իւրում հարազատին Գուրգենայ որ էր յայնժամ իշխան բնաւ երկրին Տաշրաց. եւ ի բազում աւուրս կեցեալ առ միմեանս հանդերձ ամենայն ազատագունդ հայկազեան զօրօք, յիշեն զհոգեւրանոց եւ զմիաբանակեաց տեղիսն, այսինքն զՍանահնոյ սուրբ Աստուածածնի կաթողիկէս, որ էր հիմնարկեալ եւ աւարտեալ հօրն եւ մօրն իւրեանց. եւ գրէ կոնդակ եւ արձան յաւիտենական, թագաւորական հրամանաւ օրինակ զայս:

Կամաւն ամենազօրին Աստուծոյ. Ես Գուրգէն թագաւոր, Հահնշահի որդի Աշոտոյ Ողորմածի, յազգէ Բագրատունի, յիշեալ զմեղս իմ եւ առաջի մտաց ունելով զահեղ (օր) դատաստանին. եւ ետու առնել ի հալալ գոյից իմոց ջահ մի, ունելով յինքեան կանթեղս ՃԹԲ (112). զի որպէս հոյովելով արեգակն ի ծիր անւոյ յերկնից, եւ զգէմս ի յերկիր ունելով եւ պայծառացուցանելով զսա, որպէս նմին օրինակի եւ ջահս այս ճախր առեալ ի գմբէթ կաթողիկէս՝ եւ ոչ զգէմս ի վայր դարձուցանելով եւ կամ հեղուով զձէթն, այլ ի պայծառութիւն եւ ի լուսաւորութիւն սուրբ կաթողիկէս. Եւ ապա չափաւոր ջահ մի այլ յանուն Սրբոց Քառասնիցն, ունելով յինքեան կանթեղս ըստ թուոյ նոցա. արդ [այդ] բերելով զնմանութիւն լուսնի. զի որպէս լուսնն ի գիշերի ծագէ եւ խոնաւ ճառագայթիւր իւրովք հասուցանէ զպտուղ երկրի, այլ եւ ի միութարութիւն այնոցիկ որ ձիաւարեն ի վերայ ամեհի ալեաց ծովուն, այսպիսի օրինակաւ եւ ջահս այս պայծառացուցանէ զգաւթի սուրբ Աստուածածնիս

եւ զսուրբ կաթողիկէս Սանահնոյ, ի ծնողաց իմոց գերեզմանատանս Բագրատունեաց, որ են տեղիք հասուն եւ կատարեալ առունելով զպտուղ հոգւոյն. այլ եւ ճանապարհարան ի վերին կայեանս եւ շաւիղ որ անցուցանէ ընդ յորդահոսան բռնութիւն ալեկոծութեան գեհնին: Եւ արդ սոքա որ վառեալ բորբոքին ի տաւնս տէրունականաց եւ յիշատակի սրբոց մարտիրոսաց, մինն ի տունջեան ի ժամ սոսկալի պատարագին եւ միւսն ի մէջ գիշերի ի լուսաւորութիւն սրբոցն, եւ ի պայծառութիւն մանկանց նոր Սիրիւնի. Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

Ինչպէս վերոյիշեալ ՆԻԶ թուականին Ճշգուրտեան, նոյնպէս այս թուին Գուրգէնի «Թագաւոր» ըլլալուն երաշխաւոր չենք կրնար ըլլալ: Մեզի կասկածելի կ'երեւայ նաեւ հրովարտակին հարազատութիւնը:

Ինչ ալ ըլլայ՝ ստիպուած ենք հաստատուն կառել — առ ի չգոյէ լաւագոյն կոռւանի — Մխիթար Այրիվանեցւոյ տուած թուականին, եւ Գուրգէնի թագաւոր նշանակուիլն ընդունիլ 979/81, լաւ եւս 980 թուին, ի ձեռն իւր եղբոր՝ Սմբատ թագաւորի:

Թէ ինչ շարժառիթով տեղի ունեցաւ Գուրգէնի թագաւոր հռչակուիլը, պատմագիրք որ եւ իցէ անարկութիւն չեն ըներ: Հ. Չամչեան (Բ. 851) կը համարի թէ «Սմբատ իւր կրտսեր եղբոր Գուրգէնի հաւատարմութիւնը վարձատրելու համար տուաւ անոր Լօռիի թագաւորութիւնը»¹. Բայց թէ ինչ հիմամբ այսպիսի մտքի եկած է Հ. Չամչեան, ինծի ծանօթ չէ:

Այսպէս Գուրգէն, Աշոտ Ողորմածի որդին եղաւ Տաշիրբի առաջին անկախ թագաւորը՝ եւ իրմով սկսաւ Կիւրիկեան ցեղը, որուն եւ առաջին նահապետը նկատուեցաւ:

Կիւրիկեան Բագրատունի ցեղին անդրանիկ թագաւորիս կենսագրութեան եւ գործունէութեան վրայ շատ քիչ տեղեկութիւն հասած է մեզի:

Գուրգէն Աշոտ Գ. Բագրատունի թագաւորին կրտսեր որդին էր. մայրը կը կոչուէր Խոսրովանոյշ, որ եղաւ մին հայ մեծագործ եւ

¹ Այսպէս իւրացուցած են ենթադրութիւնս նաեւ Գիւլբրիե եւ այլք. Գիւլբրիե կը գրէ. «Գուրգէն կամ Կիւրիկէ Ա. Աշոտ Ողորմածին երրորդ որդին, իւր երեթեղբորմէն՝ Սմբատ Բ. թագաւորէն իբր ժառանգութիւն» ստացաւ հայկական Աղուանքը (Doe, I, p. 10, ծն. 1):

Մմբատ Թագաւոր, : Սահայն մենք Brossetի¹ հետ համաժողով ենք ընդունելու, որ այս տեղ յիշուած Թագաւորները չեն Գուրգէն եւ Մմբատ Տիեզերակալ, այլ Դաւիթ Անհողնի որդին՝ Կիւրիկէն, իսկ Մմբատ՝ ասոր եղբայրը՝ Այսպէս նոյն Սանահնի մէկ արձանագրութեան մէջ կ'ըսուի. «ՇԺԲ (1063) Թուին Հայոց... ի Թագաւորութեան Կիւրիկէն եւ Մմբատայ...» (Ջալալեանց, էջ 32), ուր Կիւրիկէն եւ Մմբատ դարձեալ միաժամանակ Թագաւոր կը ներկայացուին : Այլազգ անմեկնելի կը մնայ Թէ ինչպէս Մմբատ Տիեզերակալ Հայոց գերագոյն Թագաւորը, իւր կրտսեր եղբորմէ՝ հպատակ Թագաւորէ մը՝ ետքը կը դասուի. դարձեալ Լօռիի իշխանութեան անդրանիկ Թագաւորը Գուրգէն եւ ոչ մէկ տեղ Կիւրիկէն անուանուած է. Թէեւ Հ. Ալիշան իւր Տեղագրութեան մէջ էջ 63 կ'ըսէ. «Եւ զի (Գուրգէն) ի Վրաց Կորիկէ կոչուի, յայն անուն եւ Թագաւորութիւնն կոչեցաւ Կիւրիկեան»² :

Ջալալեանց, Գուրգէնի մէկ ուրիշ յիշատակն ալ տեսած է Սանահնի տաճարին մէջ, էջ 14 կը գրէ. «Ի կողմն արեւելից ընդ մէջ Աստուածամար եւ Ամենափրկիչ եկեղեցեաց շինեալ կայ սրբատաշ քարամբ ճեմարան կամարակապ, ի ճակատ ճեմարանիս կանգնեալ կան երեք խաչք, յորոց մին շինեալ է ի Սարգիս քահանայէ ի բարեխօսութիւն վասն իւր. եւ երկրորդն ի վերայ Գուրգէնայ Բագրատունւոյ» :

Հաւանորէն ինքն ալ մասնակցեցաւ այն զօրաշարժին որով Մմբատ Բ. Հայոց Թագաւորը օգնութեան փութաց Վրաց Բագարատ Թագաւորին եւ Տայոց Դաւիթ կիրապաղատին ընդդէմ Ափխազաց Թագաւորին (988ին), որ իւր հայրը՝ զԳուրգէն պաշտպանելու համար խաղացած էր Վրաց վրայ. «Եւ ամենայն զօրն Վրաց

եւ Վասպուրականի, Սիւնեաց եւ Աղուանից իշխանքն միահաւաք լինէին ընդդէմ Ափխազաց զօրուն. (Ասողիկ էջ 252) :

Երբ 989ին մեռաւ Մմբատ Բ. եւ անոր տեղ յաջորդեց Գագիկ Ա. Հասնշահ (989—1020), ինչպէս կ'երեւայ զԳուրգէն Աղուանից Թագաւորը վերստին իւր աթոռին վրայ հաստատեց, այս մասին կը գրէ Մատթէոս Ուռհայեցիին (էջ 10). «Յայնմ ժամանակի նստաւ Արաս ի Կարս Թագաւորական իշխանութեամբ հրամանաւ ազգապետին իւրոյ Գագիկայ Հայոց արքային եւ Գուրգէն՝ յԱղուանից աշխարհն, վասն զի յազգէ Հայոց Թագաւորացն էին եւ կային հնազանդութեամբ տանն Շիրակայ» (Հմմտ. եւ Մմբատ՝ Տարեգրութիւն, էջ 28) :

Գուրգէնի մահը հաւանականորէն պատահած պիտի ըլլայ իւր եղբորմէն քանի մ'ամիս ետք նոյն տարւոյն մէջ (989ին) : Այս կը տեսնուի Ասողկան պատմութեան ընթացքէն. վասն զի վերջինս յեշեւէ ետք Մմբատի մահը կ'ըսէ էջ 255. «Եւ իսկ եւ իսկ զկնի Մմբատայ, ի նոյն օր՝ Թագաւորեաց Գագիկ եղբայր նորա ի ՆԼԸ (989) Թուականին, յաւուրս ձմեռայնոյ, ի քաղաքին Անուոյ, Գագիկի Թագաւորութեան սկզբնական գործունէութիւնը յիշեւէ անմիջապէս վերջ, հրապարակ կ'իջնայ Գուրգէնի որդին Դաւիթ Անհողն, եւ ասկէ կը հետեւի որ Գագիկի գահակալութիւնը եւ Գուրգէնի մահը գրեթէ մի եւ նոյն ժամանակ պատահած են՝ Մարմինը փոխադրուեցաւ Սանահնի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյն արքայական դամբանարանը : Շիրիմը կանգուն կեցած է դեռ այսօր՝ Յարութիւնեան կը նկարագրէ դայն, Ազգագրական Հանդ. 1898, էջ 294. «Ս. Աստուածածին» եկեղեցու արեւելեան պատի տակ, արտաքուստ գտնուում է միապաղաղ, եռանկիւնաձեւ քարից շինուած մի գերեզմանաքար որի գեղեցկութիւնը, ձեւը եւ վրան կառուցուած կամարաձեւ խորանների հետքերը գուշակել են տալիս, որ նշանաւոր մարդու աճիւն պէտք է լինի այդտեղ ամփոփուած : Մօտենալով գերեզմանաքարին եւ շուրջը բուսած խոտերն այս ու այն կողմը ցրուելով՝ կը կարդաք քարի երեսի մի անկիւնում հետեւեալ պարզ եւ անպաճոյճ տողերը, «Այս է հանգիստ Գուրգէնայ որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին» : Հմմտ. եւ Ջալալեանց, էջ 10 : Brosset, իւր Description des monastères arméniens d'Haghbat et de Sanahin գրքին մէջ, էջ 14 բոլորովին տարբեր կերպով կը կարդայ «Այս է հանգիստ Գուրգէնայ» :

¹ Brosset, Deux historiens arméniens, Pétersbourg 1870, էջ 51, հ. 4. «Spécialement l'église de la Vierge, à Sanahin porte au faite du pignon oriental la figure de deux personnages, que la tradition nomme Coriké et Sembat, soit de deux fils d'Achot-le-Miséricordieux, soit plus probablement de Coriké et son frère (?) de Loré...»

² Թէ ինչ լեզուագիտական համեմատութիւն ունին իրարու հետ Գուրգէն եւ Կիւրիկէն ձեւերը, չեմ կրնար ըսել : Գուրգէն կը ծագի հին պահլաւական Վարգայնա անունէն, որ Վրաց քով շատ մը ձեւեր առած է, ինչպէս Գարգին, Գարգի, Գորգի, Գիւրգի, Գարգի, Կիւրգի, Կիւրիկէն, Կիւրիկէն եւ ասանց խորութեան պատմագիրները մի եւ նոյն անձին համար վերոյիշեալ անունն բոլոր ձեւերը կը գործածեն :

գենայ Բագրատունւոյ Շահնշահի որդի Աշոտոյ ողորմածի։

Գուրգէն՝ ըստ Ասողկան, էջ 256, ունեցաւ երկու որդի, Դաւիթ եւ Սմբատ. «Իսկ եղբոր-որդին նոցա՝ Սմբատայ եւ Գագկայ՝ Դաւիթ որդի Գուրգենայ հանդերձ եղբարքն իւրով Սմբատաւ ունի զկողմանս Տաշրաց եւ զՎրաց դաշտի»։

Վարդան (էջ 91) երբորդ որդի մ'ալ կը յիշէ Բագարատ անուամբ, որ Ափխազաց թագաւոր կը խնդրուի. «Եւ ի սմանէ (այսինքն ի վախտանգայ) սերեցան թագաւորք մինչեւ ցթեւտաս, որ (տպ. զոր) կուրացոյց զՎրաս (տպ. Վրաս), յետ որոյ թագաւորեաց Բագարատ որդի Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, ի վերայ Ափխազաց. այս ըստ Մխիթարայ երիցու ասիցն»։

Դարձեալ քիչ մը վարը պատմելէ ետք Գագիկ թագաւորի որդւոց՝ Յովհաննէսի Աբասայ եւ Աշոտի իրարու հետ ունեցած վէճը իրենց հօր թագաւորութեան բաժանման ատեն, կ'ըսէ (էջ 92). «Եւ ի վիճել նոցա զինի այնորիկ, դայ թագաւորն Ափխազաց Գորգի, որդի Բագարատայ, որդւոյ Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, եւ անէ իրաւունս ի մէջ նոցա եւ գնայ»։ Այս դէպքը կը յառաւելնաւ Զուանչէր¹ առանց սակայն յիշելու Գուրգէնի հօր անունը. «Եւ Դաւիթ կիւրապաղատն՝ թագաւոր Տայոց՝ սնուցանէր զմանուկն Բագարատ զորդին Գուրգենայ. եւ խնդրեցին զնա թագաւոր Ափխազելոյ»։ Վարդանի եւ Զուանչէրի այս տեղեկները կարծեմ կու տան, թէ Ափխազաց գահին համար խնդրուած թեկնածուն էր Բագարատ, Տաշիրքի Գուրգէն թագաւորի որդին. Վարդան իւր խօսքին վկայ կը կոչէ Մխիթար Անեցի, որուն պատմութեան այս մասը դժբախտաբար չէ հասած մեզի, որ կրնար լոյս տալ խնդրոյս։ Ասողիկ այս կէտի մէջ կը խոսորի վերոյիշեալ պատմագիրներէն, երբ պատմելով նոյն դէպքը կը գրէ (էջ 251). «Եւ կիւրապաղատն Տայոց Դաւիթ եւ Սմբատ արքայ Հայոց՝ թագաւորեցուցին Ափխազաց զՍմբատ որդի Գուրգենայ, թոռն Բագարատայ թագաւորին Վրաց։ Եւ մեռեալ հանել նորա՝ հաւն նորա Բագարատ այլ կին արարեալ (տպ. որ), հաւածէր զԳուրգէն որդի Բագարատայ ի

հայրենեացն»։ Այսպէս Ասողիկ Ափխազաց նոր-ընտիր թագաւորը կ'անուանէ Սմբատ, որ Վրաց Բագարատ թագաւորի որդւոյն Գուրգէնի որդին էր։ Մխիթար Անեցի եւ Ասողիկ միաբանելու համար պէտք է ընդունիլ թէ Ափխազաց նոր-ընտիր թագաւորն Սմբատ որդի Գուրգենայ կը կոչուէր նաեւ Բագարատ, ինչպէս Ասողիկ, էջ 276 յայտնապէս կ'ընդունի («Բագարատ թագաւորն Ափխազաց եւ հայրն նորա Գուրգէն թագաւոր Վրաց»)։ այս Սմբատ-Բագարատ կարգուեցաւ թագաւոր Ափխազաց՝ ի կենդանութեան իւր պապին Վրաց Բագարատ թագաւորին։ Հաւանօրէն Վարդանի աւելագորութիւնն է «որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին» յաւելումը. որ բնաւ պատմական չ'երեւար. հմմտ. եւ Մար-կուարտ՝ «Հայ Բագարատունեաց ճիւղագրութիւնը» Վիեննա 1915, էջ 150։

Արիստակէս Լաստիվերտացի¹ կը յիշէ Գուրգէնի մէկ դուստրն առանց անուն, որ հարսնացաւ Դուինի ամիրային Ապուսուարին հետ։

Brosset² դրամ մը կը վերագրէ Գուրգէն թագաւորիս, որուն կը հետեւի Լալայեանց³ ալ այսպիսի ընթերցումով՝

Ա. Կ. Յն. Բն.

Բ. Կ. Տր ոգնէ կորիկի կորա. ա...

Langlois⁴ կը հակառակի Brossetի այնու որ դրամն Վիւրիկէ Դ. ի վերագրել կ'ուզէ եւ ընթերցումն ալ տարբեր կերպով կը կարդայ. Դրամիս պիտի անդրադառնանք ապա առանձին գլխով։

(Հարանայիւն)

Հ. Ղեկոնդ ՄՈՂԱՆՍԵԱՆ

¹ Պատմութիւն Արիստակէս վարդապետի Լաստիվերտացի Վենետիկ 1901, գլ. Ժ. էջ 52։

² Brosset, Monographie des monnaies arméniennes, Pétersbourg 1839, էջ 23։

³ Լալայեանց՝ Ազգագ. Հանդ. 1901, էջ 312։

⁴ Langlois, Numismatique de l'Arménie, Paris 1852, էջ 28։

¹ Զուանչէրի Համառոտ Պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ 1884, էջ 109։